

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ФИЛОЛОГИЯ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ФИЛОЛОГИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. PHILOLOGY

e-ISSN: 1694-8874

№2(4)/2024, 1-13

УДК: 81'373.231

DOI: [10.52754/16948874_2024_2\(4\)_1](https://doi.org/10.52754/16948874_2024_2(4)_1)

**КАРАХАНДАРДА КЫЗДАРГА КОЮЛГАН ЫСЫМДАР (МАХМУД КАШГАРИНИН
“ДИВАН ЛУГАТ АТ-ТУРК” СӨЗДҮГҮНҮН МИСАЛЫНДА)**

**ЖЕНСКИЕ ИМЕНА У КАРАХАНИДОВ (НА ПРИМЕРЕ «ДИВАН ЛУГАТ АТ-ТУРК»
МАХМУДА КАШГАРИ)**

**FEMALE NAMES AMONG THE KARAKHANIDS (ON THE EXAMPLE OF “DIVAN LUGAT
AT-TURK” OF MAHMUD KASHGARI)**

Абдимиталип уулу Нурсултан

Абдимиталип уулу Нурсултан

Abdimitalip uulu Nursultan

Ph.D., улук окутуучу, Ош мамлекеттик университети

Ph.D., старший преподаватель Ошский государственный университет

Ph.D., Senior Lecturer, Osh State University

nabdimalipuulu@oshsu.kg

ORCID: 0009-0002-1689-0741

КАРАХАНДАРДА КЫЗДАРГА КОЮЛГАН ЫСЫМДАР (МАХМУД КАШГАРИНИН “ДИВАН ЛУГАТ АТ-ТҮРК” СӨЗДҮГҮНҮН МИСАЛЫНДА)

Аннотация

Ономастика тил илиминин ысымдар тармагын кучагына алган бөлүк. Ономастика илиминин антропонимика тармагы адам ысымдарын изилдөөгө багытталган. Адам аттарында элдин тарыхы, тарыхый аң-сезими, ишенимдери ж.б. катылып жатат. Айрым учурда унутулган сөздөр адам аттарында гана сакталып калат. Аны изилдеп, фольклордук жана этнографиялык булактар менен салыштырып, белгилүү бир элдин коңшу элдер менен болгон маданий байланыштарын, жер аттарын ж.б. тактап алууга болот. Орто кылымдарда карахандар доорунун аалымы Махмуд Кашгаринин “Диван Лугат ат-Түрк” эмгегинде көптөгөн этнографиялык маалыматтар менен кошо адам аттары да берилген. Махмуд Кашгаринин эмгегинде негизинен эркектердин ысымдары берилген. Бирок ошентсе да алардын арасында карахандар доорунда кеңири тараган кыздарга коюлган аттар да катталган. Макалабызда карахандардагы кыздарга коюлган түрк тектүү ысымдарды классификациялап, аларды азыркы кездеги кыргыз коомунда кыздарга коюлган аттар менен салыштырып караганга аракеттендик.

Ачык сөздөр: кыз ысымдары, антропонимика, “Диван Лугат ат-Түрктөгү” антропонимдер, дезидератив

ЖЕНСКИЕ ИМЕНА У КАРАХАНИДОВ (НА ПРИМЕРЕ «ДИВАН ЛУГАТ АТ-ТУРК» МАХМУДА КАШГАРИ)

Аннотация

Ономастика – раздел языкознания, занимающийся областью личных имен. Антропонимический раздел науки ономастики занимается изучением человеческих имен. Часто человеческие имена заключают в себе историю народа, историческую память, верования и т. д. В некоторых случаях забытые слова в одном языке сохраняются только в антропонимических единицах. Изучение и сопоставление имен с фольклорными и этнографическими данными может прояснить культурную историю народа. В труде караханидского ученого Махмуда Кашгари «Диван Лугат ат-Турк» содержится много этнографических сведений связанные с личными именами средневековых турков. Но в словаре Махмуда Кашгари преобладают мужские имена. Однако среди них зафиксированы и имена, данные девочкам, широко распространенные в караханидский период. Статья посвящена анализу женских антропонимов «Диван Лугат ат-Турк» с точки зрения ономастической традиции древнетюркской словесности.

Ключевые слова: женские личные имена, антропонимика, антропонимы в «Диван Лугат ат-Турк», дезидератив

FEMALE NAMES AMONG THE KARAKHANIDS (ON THE EXAMPLE OF “DIVAN LUGAT AT-TURK” OF MAHMUD KASHGARI)

Abstract

Onomastics is a branch of linguistics that deals with the field of personal names. The anthroponymic section of onomastics deals with the study of human names. Often human names contain the history of the people, historical memory, beliefs, etc. In some cases, forgotten words in one language are preserved only in anthroponymic units. The study and comparison of names with folklore and ethnographic data can clarify the cultural history of the people. The work of the Karakhanid scholar Mahmud Kashgari’s “Divan Lugat at-Turk” contains a lot of ethnographic information related to the personal names of medieval Turks. But in the dictionary of Mahmud Kashgari, male names prevail. However, among them are also recorded names given to girls, widespread in the Karakhanid period. The article is devoted to the analysis of female anthroponyms “Divan Lugat at-Turk” from the point of view of the onomastic tradition of ancient Turkic literature.

Keywords: female personal names, anthroponymic, anthroponyms in the “Divan Lugat at-Turk”, desiderative

Киришүү

Адам баласынын жашоосундагы эң сүйүнүчтүү учурлардын бири болуп ымыркайдын жарык дүйнөгө келүүсү болуп эсептелет. Бирок жаш баланын төрөлүүсү биологиялык көрүнүш болсо, ага ысым берүү жөрөлгөсү адамды айбанаттар дүйнөсүнөн айырмалап руханий өзгөчөлүк. Баланын жарык дүйнөгө келгенден кийинки алгачкы алган белгиси – анын ысымы. Адам баласы үчүн өмүр бою анын өз иденттүүлүгүн аныктоонун эң маанилүү түркүгү болуп анын ысымы саналат (Allport, 1961, б. 117). Адамдардын ысымы анын бүтүндөй жан-дүйнөсүнүн символу. Адамдар кимдир бирөө анын ысымын унутуп калса таарынат. Ушул себептен жаңы төрөлгөн ымыркайга ат коюу коомдогу диний жана маданий идеологияны чагылдырган бир катар үрп-адаттар жана жөрөлгөлөр менен коштолот. Балага ат коюу ырасымын орус этнографы А.К. Байбурин, “...жаңы төрөлгөн баланы “маданиятка” кошуунун эң маанилүү механизми. Эгерде ушул убакка чейин болочок адамдын образы ритуалдык ыкмалар менен калыптанып, анын формасы жаралган болсо, ат коюлгандан кийин ал жаңы сапатка ээ болот, ал семиосферанын объектисине, б.а. белгилүү, тааныла турган жана атала турган жанга айланат”, - деп белгилейт (Байбурин, 1993, б. 46).

Ысым балага жан берүүчү кургак сөз эле эмес, адамдын эмоционалдык абалын чагылдыруучу белги. Балага ат берүү менен ата-эне андан чексиз үмүттүү абалда болуп, баланын келечегине карата жакшы тилектерди каалоого аракет кылат. Ошондуктан адамдын ысымы ата-эненин, аны менен бирге эл байлыгы, демек, тил байлыгы деп атоого болот. Тил жана тарых дайыма тыгыз байланышта болгондуктан ар бир адам аты өзүнө баа жеткис лингвомаданий маалыматтарды камтыйт. Айрым учурда бир элдин маданиятында таптакыр жок болуп кеткен же аз колдонулган маданий көрүнүштөр адам аттарында сакталып калган учурлар кездешет. Алсак, кыргыз тилиндеги Бурканов, Бурканбаев, Бурканбек ж.б.у.с. ысымдар кеңири кездешет. Арийне, бул сөз тилибизге байыркы түрктөрдүн буддизм дини менен тыгыз маданий карым-катнашта болгон кезде кирген жана “бут, идол” деген маанини билдирет (ДЛТ, 2005, б. 408). Учурда бул сөз кыргыз тилинде фольклордук чыгармаларда жана адам аты катары гана кездешет. Бирок бул сөздүн түпкүрүндө байыркы түрктөрдүн маданиятында буддизм дининин да орду болгондугунун далилин көрүүгө болот. Бул өңүттөн алып караганда антропонимиканын тарыхый булак катары мааниси зор деп ишенимдүү айта алабыз. Карахандарда жаңы төрөлгөн балага ат коюу салты тууралуу буга чейинки изилдөөлөрүбүздө учкай сөз кылганбыз (Абдимиталип уулу, 2022, б. 126-132).

Материалдар

Байыркы жана орто кылымдардагы түрктөрдүн антропонимикасын изилдөө үчүн көптөгөн тарыхый булактарды пайдалануу зарыл. Байыркы түрктөрдүн ысымдары латын, грек, кытай, мусулман булактары жана байыркы түрк жазма эстеликтеринде чагылдырылган. Ал эми түрк тилдүү элдердин антропонимикасы боюнча байыркы түрк жазма эстеликтери, буддист уйгур жазуулары, Жусуп Баласагындын “Кутадгу билиг” эмгеги менен кошо маанилүү булактардын бири катары Махмуд Кашгаринин “Диван Лугат ат-Түрк” эмгегин айтууга болот. Бул эмгек орто кылымдагы түрк элдериндеги белгилүү уруу-уруктардын (этнонимдер), жер-суу аттары (топонимика) жана адам аттары (антропонимика) боюнча баалуу маалыматтарга бай. Автор өз эмгегинин кириш бөлүгүндө китепте эмнелер эскерилип, эмнелер эскерилбегендигин белгилеп жатып мындай дейт, “*Бул тилдеги (түрк)*

чет тилден кирген сөздөр жазылбады. Аял жана эркектин ысымдарында да ушундай. Мен тилди туура үйрөнүү үчүн эң кеңири тараган жана эң белгилүү ысымдарды гана эскердим” (ДЛТ, 2005, б. 68; DLT, 1939, б. 444; Dankoff&Kelly, 1982, б. 82). “Диванда” 105 же 110 адам ысымы катталып, анын ичинен 4-5 аял ысымы кездешет (Махпиров, 1997; Amanoğlu, 2000, б. 5).

Махмуд Кашгари өз эмгегинде мусулман түрктөрдүн ысымдарын гана жазууну максат кылгандыгын жазганы менен китепте катталган адам аттарынын курамы ар түрдүүчө. “Дивандагы” адам аттарын шарттуу түрдө *араб*, *иран* жана *түрк* деп бөлүүгө болот (Amanoğlu, 2000, б. 6). Биз бул бөлүмдө “Диванда” катталган түрк тамырлуу ысымдарды азыркы кыргыз элинин антропонимикасы менен салыштырып караганга аракеттендик. Ал эми иран, араб тектүү адам аттары боюнча илимий адабияттар жетиштүү болгондуктан аларды эскерүү менен гана чектелдик.

Карахандардагы тарыхында эң урунттуу учур болуп, Сатук Буура-кагандын ислам динин кабыл алуусун айтууга болот. Ислам динин кабыл алган түрктөрдүн жашоосун жаңы нукка бурулган. Жаңы идеология көчмөндөрдүн саясий-экономикалык жана маданий жашоосунда олуттуу өзгөрүүлөргө себеп болгон. Албетте өзгөрүү түрктөрдүн антропонимикасына таасирин тийгизбей койгон эмес. Карахан өкүмдарлары ислам динин кабыл алгандыгынын белгиси катары өздөрүнө жаңы мусулманча ысымдарды ыйгара башташкан. Алсак, карахандардын алгачкы мусулман каганы Сатук Буура-каган өзүнө Абд-ал-Карим деген мусулманча ысым алган (Джамал ал-Карши, 2005, б. 101; Закиров ж.б., 2022; Исаков, Реймов ж-а Бойтоева, 2023). Карахандарда исламдын кириши менен кирген аттарды алардын башка кагандарынын ысымдарынан көрө алабыз. Мисалы, *Кадыр*, *Иса*, *Муса*, *Али*, *Месуд* ж.б. “Диванда” кездешкен арап жана иран тектүү ысымдардын кездешиши IX-XI кк. мусулман дининин жайылышы менен тыгыз байланыштуу.

“Диванда” кездешкен түркчө адам аттарында түрктөрдүн ислам динин кабыл алганга чейинки үрп-адаттары, диний түшүнүктөрү чагылдырган. Сөздүктө кездешкен адам ысымдарын классификациялап, аларды азыркы кездеги түрк тилдериндеги адам аттары менен салыштыруу аркылуу антропонимикалык маданий кабыл алуучулукту тактоого болот. Биз бул бөлүктө карахандардагы түркчө ысымдардын мааниси, аларга байланыштуу ырым-жырым, ишенимдерди көрсөтүп, алардын азыркы кезде кыргыздардагы ат коюу салты менен салыштырып караганга аракеттендик. Карахандардагы адам аттарын кароодо Б. Аталай менен З. Ауэзованын котормосундагы “Диванды” пайдаландык. Бирок, тактоого муктаждык жаралган учурда Р. Данкофф менен А.Б. Эржуласундун котормолорун колдондук.

“Диванда” кездешкен ысымдарды азыркы кезде түрк элдеринде кездешкен адам аттарыны менен салыштырууда теориялык базасыз элестетүүгө болбойт. Бул багытта түрк антропонимикасынын толук классификациясын мажар түркологу-антропонимисти Л. Рашони жана орус антропонимисти В.А. Никонов тарабынан теориялаштырылган (Rasyonu and Baski, 2007; Никонов, 1974). Биз карахандардагы адам аттарынын маанисин чечмелөөдө ономаст В.А. Никонов түзгөн классификацияны колдондук. Ага себеп катары В.А. Никоновдун системасы тагыраак жана колдонууга ыңгайлуу деген пикирдебиз.

Орус ономасты, антропомисти В.А. Никонов түрк тилдүү элдердеги адам ысымдарын классификациялап, аларды *дескриптив* (сүрөттөмө ысымдар), *дезидератив* (каалоо ысымдар)

жана *меморатив* (арноо ысымдар) деп негизги үч топко бөлүп караган (Никонов, 1974, бб. 85-130). Ар бир топ ичинде да майда топторго бөлүнүп кете берген.

Анализ

Жогоруда белгиленгендей “Диванда” 4-5 аял ысымы кездешет (Аманоглу, 2000, б. 5). Бул көрүнүштү карахандар доорундагы патриархалдык абал менен түшүндүрүүгө болот. Бирок ошого карабастан Махмуд Кашгари өз эмгегинде карахандарда кыздарга берилген ысымдарды аз да болсо жазып калтырган.

Карахандарда сулуулуктун стандарты катары шынга бойлуу, назик, кыр мурун кыздар эсептелген. Аны сөздүктөгү **тал бозлыг** (*тал бойлуу*) деген сөз далилдеп тургансыйт (ДЛТ, 2005, б. 856; DLT, 1941, б. 156). Автор *тал* сөзүн жаш чыбыкты билдирип, сымбаттуу жана назик кишини, айрыкча кыз-келиндерди *тал бойлуу* деп аташарын белгилейт (азыркы күндө деле кыргыздар сымбаттуу, назик кыздарды *тал чыбыктай ийилген* деп салыштырат). “Диванда” шынга бойлуу, сулуу кыздарды сүрөттөгөн ыр сап кездешет,

Арды сени кыз	<i>Сени чарчаткан кыздын</i>
боды аның тал	<i>бою тал чыбыктай,</i>
Йайлыр аның	<i>Жаш арчадай ыргалат</i>

Артучы бурны такы кывал *Кырдач мурду* (ДЛТ, 2005, б. 389; DLT, 1939, б. 412).

Кыз бала келечектеги эне, балдарды төрөгөн, аларга тарбия берген адам. Карахандарда кагандын династиясынан чыккан, Афрасийябдын урпагы деп эсептелген ханзада, ханбийкелерге **тарым** деген термин колдонулуп, башка адамдарга колдонулган эмес. Ал эми кагандын үй-бүлөсүнөн чыккан аял кишилерге карата *алтын тарым/терим* деген термин колдонулган (ДЛТ, 2005, б. 374; DLT, 1939, б. 396). Мындай көрүнүштү кийин монголдордо Чыңгыз хандын тукумдарына берилген *алтан уруг* термини менен салыштырып кароого болот. Карахандарда кагандын үй-бүлөсүнөн чыккан аял, кыз-келиндерге *алтын тарымдан* башка *катун* деген титул да колдонулган (ДЛТ, 2005, 386; DLT, 1939, 410).¹

“Диванда” кездешкен сөздөрдөн улам карахандар доорунда кыздарга канаттуу, өсүмдүк, баалуу асыл таш же буюм же асман телолорунун аталышы колдонулган ысымдар берилген. Төмөндө карахандар доорунда кыздарга коюлган аттарды тизмектеп, алардын мааниси жана азыркы күндө колдонулушун көрсөткөнгө аракеттендик.

Ай: Карахандарда кыздарга *Ай* деген ысым ыйгарылган. Аны Махмуд Кашгари эмгегиндеги ыр саптардагы кыйыр маалыматтан биле алабыз. “Диванда” мындай ыр саптары кездешет:

Келсе саңа йолгыра	<i>Келсе сага жол карай,</i>
Узгун аны узгура	<i>Ойгот аны уйкудан.</i>
Барсын нару казгура	<i>Барсын ары кайгыра,</i>

¹ Катун титулу тууралуу караңыз: Donuk, Abdülkadir. (1988). *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı; Özcan, Abdülkadir, “Hatun” // *İslam Ansiklopedisi*. — İslâm Araştırmaları Merkezi, 1997. — Vol. 16. — P. 499—500.

Сатты мениң Айымы
1940, б. 193).

Сатты менин Айымды (ДЛТ, 2005, б. 612; DLT,

Мисал катары берилген ырдын акыркы сабындагы “Айымы” сөзүн “Диванды” которгон изилдөөчүлөрдүн баары “күң, канизек” деп которушкан (ДЛТ, 2005, б. 612; DLT, 1940, б. 193; Dankoff&Kelly, 1984, б. 363). Карахандар кулдарга алардын өңүнүн ак жүздүү болгондугунан улам *Аяз* деген ысым берген сыңары күндөргө да *Ай* деген ысым беришкен сыягы. Ай ысымын кыздарга ак жүздүү, сулуу, назик болсун деп ыйгарышкандай.

Ал эми бул ысымдын тамыры байыркы түрктөрдөгү айга болгон көөнө ишенимдерине барып такалат. Алсак, тарыхый булактарда байыркы хуннулар күн менен айды ыйык тутушкандыгы айтылат. Сыма Цяндын маалыматы боюнча, *“Шаньюй ар таңда күнгө жүгүнүү үчүн хан чатырдан чыгат. Ал эми кечинде айга жүгүнөт... Жортуулга аттанып жатканда ай жана жылдыздарга карашат. Ай толгондо жортуулга чыкса, ай жаңырганда чегинишет...”* (Бичурин, 1950, б. 50). Ал эми башка бир кытай тарыхый булагы “Суй-Шуда” түрктөр да байыркы хуннулардай ай толгон учурда душманга каршы сапарга чыкканы айтылат (Таскин, 1968, б. 136, прим 109). Орто кылымдардагы уйгур кагандарынын титулдарында да ай менен күн символикасы кеңири колдонулган (Güngör, 1994). “Огуз каган” дастанында Огуз кагандын экинчи уулунун ысымы айдын урматына коюлган, б.а. Айхан (Кононов, 1958). Карахандарда да айга болгон ишенимдин айрым элементтери “Диванда” эскерилет. Махмуд Кашгари эмгегинде карахандарда толгон айды колу менен көрсөтпөйт деген тыюуну жазат (ДЛТ, 2005, б. 286; DLT, 1939, б. 288).

Ал эми кыргыз коому туугандык байланышты патрилинейлик багытта эсептегендиктен кыргыз санжырасы, фольклорунда негизинен эркек каармандардын ысымдары учурайт. Ономаст Шералы Жапаров кыргыз элинде кездешкен адам аттарын изилдеген эмгектеринде негизинен эркек ысымдарын гана белгилегендиктен аялдардын ысымдары тууралуу изилдөөлөр жокко эсе. Ушундай мүчүлүштүктөрдү эске алуу менен келечекте байыркы түрктөрдө жана азыркы түрк тилдүү элдерде аял ысымдарына арналган ономастикалык изилдөөлөрдүн жүргүзүлүшүн зарыл деп эсептейбиз.

Кыргыздарда да айга болгон көөнө ишенимдер сакталып калган. Кыргыздар ай жаңырганда айды карап жүгүнүп *“Ай көрдүм, аман көрдүм, айдан аман, жылдан эсен жүрөлү, барчылык, токчулук болсун”* деп тилек кылышкан (Каада-салттар. Ак баталар, 2003, б. 335).

Кыргыздардын антропонимикалык системасында ай компоненти көрүнүктүү орун ээлейт. Эркек балдарга *Айберген, Айбек, Айдолу, Айдын, Айдың, Айдыңбек, Айбар, Айбарбек, Айымбек, Айымкул* ж.б. ысымдар ыйгарылган (Жапаров, 2017, бб. 299-300). “Ай” сөзү колдонулган кыздардын ысымдары да популярдуу болуп, азыркы кезге чейин эл арасында абдан кеңири тараган. Андай ысымдарга өрнөк катары кыздарга коюлган *Айым, Айнур, Айгул, Толгонай, Толкунай, Айтолкун, Айкыз, Айжамал, Айнур, Айнуру, Айкан, Айсана, Аймира, Айчүрөк, Айымкан* ж.б. айтууга болот. Мындай ысымдар кыздарга айдай сулуу, жамалы жарык, назик, сымбаттуу болсун деген тилек менен берилет.

Ас: “Диван Лугатта” “ас” сөзүнүн “ас же арс чычкан” жана “күң, канизектерге берилген ысым” деген эки мааниси кездешет (ДЛТ, 2005, б. 113; DLT, 1985, б. 80). Сыягы бул ысым кыздарга сулуу, назик болсун деген тилек менен коюлган. Анткени, ас чычкандын

териси аппак келип, баалуу деп эсептелет. Ас чычкандын териси карахандарда баалуу деп саналып, күнүмдүк жашоодо колдонулгандыгынын далили Жусуп Баласагындын “Кутадгу Билиг” чыгармасында да берилет. Анда:

Түмөн йылда берү тул эрдим тулас
Бу тул тоны сучлуп өрүң кезтим **ас** (Kutadgu Bilig, бейт, 84).

Котормосу:

*Миң жылдан бери тул элем, бозоргон
Тул кийимди чечип, ак астан кийдим тон.*

Бул ыр саптарда карахандар доорунда аял карасын чечип, ак кийдиси болгон учурда астан жасалган ичик тон кийгендиги сүрөттөлөт.

“Ас” ысымы эркектерге да көп берилген. Мысыр мамлүктөрүнүн өкүмдары Ал-Мансур Калаундун доорунда, Сафад шаарынын башчысы, кийин Сирияда мамлүк аскерлеринин оң канатынын башчысынын ысымы да *Ас* болгон. Мындан сырткары мамлүктөрдө *Ас-Бай*, византиялык түрк тектүү аскер башчы *Ас-кан*, VIII к. хазарларда *Ас-таркан* ж.б. адам аттары кездешет (Rasyonü and Baski, 2007, б. 78).

Турумтай: Карахандарда кыздарга чыйрак, сымбаттуу болсун деген максатта алгыр куштардын аталышынан улам ысымдар ыйгарылган. Мындай көрүнүштү карахандар доорундагы исламга чейинки түшүнүктөрдүн карапайым элдин арасында сакталып кала бергендигинин белгиси катары баалоого болот. “Диванда” эркек балага да, кыз-келиндерге да берилген *Турумтай* деген ысым тууралуу маалымат бар. Махмуд Кашгари бул ысым аң улоодо колдонулган жырткыч куштун аталышынан улам эркектерге ат катары да, лакап катары берилет деп белгилейт (ДЛТ, 2005, 925; DLT, 1941, 243). Сөздүктүн башка жеринде мындай Турумтай аттуу күң тууралуу ыр сап кездешет. Ыр сапта,

Түнүр кайын булушту, *Куда, кайын көрүштү,*
Кыркын такы колушты. *Кайчы куда болушту.*
Эмди тишим камашты, *Эми тишим камашты,*
Алты “Турумтайымы”. *Алды Турумтайымы.*

Бул ыр саптарда кайчы куда болуп, калыңга Турумтай аттуу күндү алып, кийин кызын бербей койгондо ичи ачышкан адам тууралуу айтылат (ДЛТ, 2005, б. 553; DLT, 1940, б. 110). Карахандардагы адам ысымдарын изилдеген ономаст окумуштуулар мындай ысымдын кыз-келиндерге берилгенин белгилешкен эмес (Atalay, 1935; Amanoglu, 2000; Махпиров, 1997; Rasyonü and Baski, 2007). Чамасы бул ысым эркектерге да коюла бергендиктен маани берилбей калган (Rasyonü and Baski, 2007, б. 803).

Кыргыздарда Турумтай аттуу ысым кыз-келиндерден сейрек учурайт. Интернет булактарындагы ачык маалыматтардан *Чекирова Турумтай*, *Бейшенкулова Турумтай*, *Жеенчороева Турумтай*, *Сейдилде кызы Турумтай* деген ысымдарды кездештире алдык жана бул ысымдар орто же улуу муундун өкүлдөрүнө мүнөздүү экендиги аныкталды.² Мындан улам карахандарда кыз-келинге берилген Турумтай азыркы күндө кыргыз антропонимикалык системасында сейрек коюлуп калган ысым деп жыйынтык чыгарууга негиз бар деп ойлойбуз.

² Республиканын көп балалуу энелерин “Баатыр эне” ордени менен сыйлоо жөнүндө <https://cbd.minjust.gov.kg/5-5431/edition/491915/kg>; https://tizme.gov.kg/view/public/tik_list_public_regional.xhtml

Каз: “Диванда” легендарлуу Афрасийябдын кызы *Каз* аттуу аялдын ысымы кездешет (ДЛТ, 2005, б. 851; DLT, 1941, б. 149). Махмуд Кашгари Афрасийябдын кызы *Каз* жашап, оюн курган жер *каз ойны* (*Каз оюну*) деп аталып, Казвин шаарынынын келип чыгышынын Афрасийябдын кызынын ысымы менен байланышырып чечмелегенге аракеттенген. Сөздүктүн ушул эле жеринде **каз** өрдөктөр түркүмүндөгү каз сымалдар тобуна кирген канаттуунун аталышы катары да берилген.

Кыргыздарда каз менен байланышкан ысымдар сейрек кездешет. Талаа материалдарыбыздын негизинде кыргыздарда *Казгүл* деген ысымды аныктай алдык. Ал эми өрдөктүн ургаачысынын аталышынан келип чыккан *Соно*, *Сонайым*, *Чүрөк*, *Айчүрөк* сыяктуу кыз аттары кеңири тараган.

Качач (Жибек): Жибек байыркы түрктөрдө эң баалуу материал катары бааланып, мартабалуу адамдар гана колдоно алышкан. Эң алгач Байыркы Кытайда колдонулуп баштаган жибек көп өтпөй кытайлыктардын тышкы саясатында маанилүү рычагдардын бирине айланган. Хань доорунда Жер Ортолук деңиз менен Кытайдын ортосундагы соода жолу Улуу Жибек Жолу деп аталып, ал адамзат тарыхындагы маанилүү экономикалык, саясий жана маданий байланыштарды бириктирген стратегиялык жол болуп саналган. Кытайлыктар жибекти түрктөрдүн ата-бабалары болуп эсептелген хуннуларды колго алуу үчүн пайдаланган. Мындай саясат кийин деле түрктөргө каршы колдонулган. Кытайлыктардын жибекти тышкы саясатта көчмөндөрдү колго алуу максатын көчмөндөр өздөрү да жакшы билишкен. Орхондон табылган Билге каган жазма эстелигинде мындай саптар кездешет, “*Табгач бодун сабы сүчиг, агысы йумшак эрмиш... bodun sabı süçig, ağısı yumşak ermiş... Сүчиг сабыңа йумшак агысыңа артуруп үкүш түрүк бодун, өлтүг!*” (Кытай калкынын сөзү таттуу, жибеге жумшак имиш... (Алардын) таттуу сөздөрүнө, жумшак жибегине алданып (эй) түрк калкы, көп кырылды) (Tekin, 1998, бб. 58-59).

Сыма Цянь хунну ак сөөктөрү кытай жибегине куштар болуп, өз мартабасын жогорулатуу максатында жибектен кийим кийишкендигин белгилейт. Монголиянын Ноин-Ула аймагынан табылган хуннуларга таандык көрүстөндөрдө жибектен жасалган кийимдер табылган (Руденко, 1962). Байыркы түрктөр Орто Азияны караткандан кийин Жибек Жолунун басымдуу бөлүгүнө көзөмөлдүк кылышып, согдулуктардын ортомчулугу менен кытай жибегин Иранга жана Византияга сатып турушкан (Гумилев, 1967, бб. 44; Кляшторный и Султанов, 2009, б. 117; Hansen, 2012, бб. 195-196). 629-жылы бутпарас кечили Сюань-Цзяндын Суяб шаарында түрк каганы менен жолугушуусунда анын жашыл жибектен тон кийип, башына жибектен боо байлаганын, кагандын жанындагы тархандар (дагань) ачык түстөгү жибек кийим кийишкенин белгилейт (МИКК, 2003, бб. 60-61).

Байыркы түрктөрдөгү жибекчилик өнөрү тууралуу илимий адабиятта кеңири изилдөөлөр бар (Ögel, 1978, бб. 389-405; Zieme, 1997, бб. 149-155). Орто Азияда жибектин мааниси карахандар доорунда деле актуалдуулугун жоготкон эмес. Карахандардын күнүмдүк жашоосунда түркүн-түркүн жибектин колдонулгандыгы “Дивандагы” маалыматтардан байкоого болот. Ал эми Махмуд Кашгари эмгегинде карахандар доорунда отуз алты материалдын түрүн белгилеп, анын ичинен жибекке байланышкан он жети сөздү белгилейт (ДЛТ 2005; Genç, 1997, бб. 305-306; Alan, 2020, бб. 23-42).

Байыркы түрктөрдө кымбат баалуу жибектин кеңири колдонулушун анын адам аттарында чагылдырылгандыгынан да көрө алабыз. “Диванда” карахандар күндөргө *Качач*

аттуу ысымды беришери айтылат. Бул сөз “кытай кымкабы, барча, жибек” дегенди билдирген (ДЛТ 2005, б. 679; DLT 1940, б. 285). Англис түркологу сэр Ж. Клосон өзүнүн эмгегинде бул сөздү карахандарда жибектин бир түрүн билдирген *барчын* сөзү менен салыштырып кароо керектигин белгилейт (EDPT, 1972, б. 590).

Карахандарда күндөргө жибектин аталышынан берилген *Качач* ысымы жана сөзү азыркы кезде кыргыз тилинен кездештире албадык. Арийне, кыз балага жибектин аталышынан ысым ыйгаруу түрк тилдүү элдерде кеңири тарагандыгын баса белгилегибиз келет. Анын ичинде кыргыздарда *Жибек*, *Кызжибек*, *Акжибек*, *Барчын*, *Гулбарчын*, *Айбарчын*, *Шайыгул* ж.б.у.с. ысымдар кеңири тарап, азыркы күндө деле кыздарга коюлуп келүүдө.

Күмүш: “Диванда” карахандарда кыздарга асыл таштардын аталышынан улам коюлган ысымдар ыйгарылгандыгын көрүүгө болот. Махмуд Кашгари карахандар кыздарына *Күмүш* деген атты коюушарын жазат. Автор түрктөрдө бул сөздүн “күмүш металл, күмүштөн куюлуп жасалган дирхам жана күндөргө берилген ысым” сыяктуу маанилери болгондугун жазган (ДЛТ, 2005, б. 353; DLT, 1939, бб. 370-371). Андан сырткары Күмүш деген ат эркек балдарга да коюлгандыгын көрүүгө болот. Махмуд Кашгари карахандар кулдарга алардын ак жумалдуулугунан улам “күмүштөй таза кул” маанисин билдирген *Күмүш Тигин* деген ысымды мисал келтирет (ДЛТ, 2005, б. 389; DLT, 1939, б. 413). Бул көз карашты кыйыр түрдө колдогон этнонимди айта алабыз. Түрколог Нурдин Усеев кытай булактарында жана енисей жазма эстеликтеринде енисей кыргыздары үчүн колдонулган **көмүл / күмүл** (кыт. *цзуй-ю* 居勿) этнониминин мааниси байыркы түркчөдөгү *күмүштү* билдирип, енисей кыргыздарынын ак жүздүүлүгүнөн улам аларга өтмө мааниде колдонулуп калганын белгилейт (Усеев, 2022). Карахандардын жаңы төрөлгөн балага мындай ысымды беришине эмне себеп болушу мүмкүн?

Бул суроого күмүштүн эң байыркы доорлордон баштап эле колдонула баштаганын себеп катары кароого болот. Жаратылышта даяр түрдө кездешип, аны согуу жана куюу оңой болгондуктан дүйнөдөгү көп маданияттарда жакшылык алып келүүчү металл катары каралган. Ошондуктан күмүштөн жасалган кооздук буюмдар байыркы доорлордон бери батыш жана чыгыштагы археологиялык маданияттарда кеңири кездешет (Максимов, 1981; Смирнов, 1909). Ал эми Кыргызстандын аймагында ортоңку жана соңку коло дооруна таандык күмүш буюмдар табылган (История Киргизской ССР, 1984, б. 113). Ал эми карахандар доорунда күмүш тыйындар хандын бийлигин расмий таанылгандыгынын белгиси катары каралган (Кочнев, 2005, б. 98). Түрк-монгол элдеринде күмүштүн символикалык мааниси болгон. Бул элдердин дүйнө таанымында күмүш да жогорку дүйнөнүн символу болгон, бирок семантикалык жактан Ай жана түнкү асман менен байланышта болгон. Эгерде алтын эркектин символу болсо, күмүш аялды билдирген металл болуп саналган.

Бул чөлкөмдүн калктарынын фольклордук ритуалдык тексттеринде алтын менен күмүш ар дайым бири-бири менен айкалышып, бирин-бири толуктаган металл катары туруктуу түрдө кездешет. Андан сырткары бул металлдар Космостун бүтүндүгүн жана ирээттүүлүгүн билдирип, анын мейкиндигин жашоонун уюгу катары мүнөздөп турган (Павлинская, 2005, б. 324). Аны кыргыз фольклорундагы Манасты сүрөттөөдө колдонулган “Алтын менен күмүштүн, Ширөөсүнөн бүткөндөй” деген саптардан да көрүүгө болот.

Жогоруда белгилеп көрсөткөнүбүздөй күмүш түрк-монгол элдеринде аялдын, назиктиктин, сулуулуктун, аруулуктун символу болуп саналган. Ошондуктан кыздарга Күмүш деген ысымды беришкен.

Кыргыздар да күмүшкө жогору маани берип, жакшылык алып келген асыл таш катары баалашкан. Кыргыздарда күмүш кооздук буюмдарын таккан аялдардын күнөөлөрү кечирилет деген ишеним болгон.³ Кыргыз элинин кол өнөрчүлүгүндө аялдардын кооздук буюмдары, ат жабдыктар көбүнчө күмүштөн жасалган (Антипина, 1962; Абрамзон, 1990; Кыргыз, 2016). Ал эми Орто Азиянын XVI кылымдагы тарыхы боюнча баалуу маалыматтарды камтыган “Зийа ал-кулуб” (Жүрөктөрдүн нурланышы) эмгекте кыргыздар күмүштөн бут жасашып, аны даракка илишип, ага сыйынышаарын жана күмүш бутту *талбийя-и жакар* деп аташары белгиленген (МИКК, 2002, б. 199). Бул маалыматтардан улам кыргыздар күмүшкө өзгөчө маани бергендигин билүүгө болот. Кыргыздардын күмүшкө болгон өзгөчө маани бергендиги адам ысымдарында да жаңсыган. Айрыкча жаңы төрөлгөн кыз балага аруу, сулуу, назик, жарык болушун каалаган *Күмүш, Күмүшай, Күмүшкан, Күмүштай, Айкүмүш* ж.б. ысымдар ыйгарылып, азыркы кезде деле көп коюлган ысымдардын катарын толуктайт. Ал эми эркектерде *Күмүш, Күмүшбай, Күмүшбек, Күмүшалы, Күмүшкул, Күмүштай* деген аттар катталган (Абрамзон, 1949, б. 107; Жапаров, 2017, б. 346).

Жыйынтык

Жалпылап алганда “Диванда” эскерилген беш аялзатынын ысымынын ичинен экөө, б.а. *Ай* жана *Күмүш* азыркы кезде деле кыргыз кыздарына көп коюлган ысым экендигин белгилей алабыз. Ал эми жибекти билдирген *Качач* ысымы унутулганына карабастан кыргыздарда жибектин атынан коюлган *Барчын, Жибек* сыяктуу ысымдар учурда деле көп коюлган аттардын катарын толуктайт. Ал эми карахандарда кыздарга коюлган *Турумтай* жана *Каз* кыргыз кыздарында сейрек кездешкен ысымдардан экендигин айтууга болот. Ал эми *Ас* учурда кыздарга коюлбай калган ысымдардан.

Жыйынтыктап айтканда карахандардагы ат коюу ырасымы өзүнө түрктөрдөгү исламга чейинки көөнө ишенимдерин камтып, изилдөөчүлөр үчүн тарыхый-этнографиялык, ономастикалык жана лингвистикалык булак болуп бере алат. Айрыкча, “Дивандагы” айрым адам ысымдары кыргыз антропонимикасында мааниси унутулуп, бирок сакталып калган аттардын маанисин чечмелөөдө баа жеткис тарыхый маалымат. Сөздүктөгү көптөгөн ысымдардын азыркы кезде да ат катары коюлуп келе жаткандыгы түрк элдеринин, анын ичинде кыргыздардын карахандардын элдик ишенимдерин дале болсо жашатып келе жаткандыгынан кабар берет.

Пайдаланылган адабияттар

1. Абдимиталип уулу, Н. (2022). “Обычаи, связанные с рождением ребенка у средневековых караханидов и современных кыргызов”. *Вестник Ошского*

³ Этнограф, т.и.к., Мурзакметов Абдымиталиптин берген оозеки маалыматы.

- государственного университета, №3, 126-132. DOI: https://doi.org/10.52754/16947452_2022_3_126. EDN: DUMQTV.
2. Абрамзон, Саул, М. (1949). “Рождение и детство киргизского ребенка (Из обычаев и обрядов Тяньшанских киргизов)”. *Сборник музея антропологии и этнографии, т. XII*. Москва: Издательство, Изд-во АН СССР.
 3. Абрамзон, Саул, М. (1990). *Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи*. Фрунзе: “Кыргызстан”.
 4. Антипина, Клавдия, И. (1962). *Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных киргизов. По материалам, собранным в южной части Ошской области Киргизской ССР*. Фрунзе: Издательство Академии Наук Киргизской ССР.
 5. Байбурун, Альберт. К. (1993). *Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов*. Санкт-Петербург: Наука.
 6. Бичурин, Николай, Я. (Иакинф). (1950). *Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. I*. Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР.
 7. Гумилёв, Лев, Н. (1967). *Древние тюрки*. Москва: Наука.
 8. Жапаров, Шералы. (2017). *Адам аттары – эл байлыгы*. Тогузунчу (толукталып) бас. Бишкек: Улуу Тоолор.
 9. Закиров, М.А., Закирова, А.С., Сабиров, Р.К., Чыналиева, М.И. (2022). Распространение ислама у кыргызов. *Вестник Ошского государственного университета. История*, №1, бб. 38-47. DOI: 10.52754/1694867X_2022_1_5. EDN: VGAVNC.
 10. Исаков, К.А., Реимов, Р.М., Бойтоева, С.С. (2023). Кыргызстандын аймагында диндердин тогошуусу жана карым-катышы (орто кылымдар мисалында). *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Философия. Социология. Политология*, №2(2), бб. 21-27. DOI: 10.52754/16948823_2023_2(2)_4. EDN: KENOUN.
 11. *История Киргизской ССР*. (1984). Том первый. С древнейших времен до середины XIX в. Гл. ред. В.М. Плоских. Фрунзе: Кыргызстан.
 12. *Каада-салттар. Ак баталар*. (2003). А.Акматалиевдин жалпы ред. астында. Бишкек: “Шам”.
 13. ал-Карши, Джамал. (2005). *Ал-Мулхакат би-с-сурах. История Казахстана в персидских источниках*. Т.1. Введение, перевод с арабского-персидского, комментарии, текст, факсимиле Ш.Х. Вохидова, Б.Б. Аминова. Алматы: Дайк-Пресс.
 14. аль-Кашгари, Махмуд. (2005). *Диван Лугат ат-Турк*. Перевод, предисловие и комментарии З.-А.М.Ауэзовой. Индексы составлены Р.Эрмерсом. Алматы: Дайк-Пресс.
 15. Кляшторный, Сергей, Г, и Султанов, Турсун, И. (2009). *Государства и народы Евразийских степей, от древности к Новому времени*. 3-е изд., испр. и доп. СПб, «Петербургское востоковедение».
 16. Кононов, Андрей, Н. (1958). *Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази, хана хивинского*. Москва, Ленинград: Издательство Академии Наук СССР.
 17. Кочнев, Борис, Д. (2006). *Нумизматическая история Караханидского каганата (991-1209 гг.). Ч.1. Источниковедческое исследование*. Москва: София.
 18. *Кыргызы*. (2016). Отв. ред. А.А. Асанканов, О.И. Брусина, А.З. Жапаров. Москва: Наука. (Серия: Народы и культуры).

19. Максимов, Михаил, М. (1981). *Очерк о серебре*. 3-е изд, перераб. и доп. Москва: Недра.
20. *Материалы по истории кыргызов и Кыргызстана* (второе издание). (2002). Отв. редактор В.А. Ромодин. Бишкек: Издание Кыргызско-Турецкого университета “Манас”, 32.
21. *Материалы по истории кыргызов и Кыргызстана*. (2003). (Извлечения из китайских источников II в. до н.э. – XVIII в.). Том 2. Отв. редактор К. Джусаев. Бишкек: Издание Кыргызско-Турецкого университета “Манас”, 45.
22. Махпиров, Валерий У. (1997). *Имена далеких предков, Источники формирования и особенности функционирования древнетюркской ономастики*. Алматы: Гылым.
23. Никонов, Владимир, А. (1974). *Имя и общество*. Москва: Наука.
24. Павлинская, Лариса, Р. (2005). “Наборные пояса в культурах Сибири XIX - начала XX в.” *Украшения народов Сибири. СМАЭ РАН. Т.ЛІ*. СПб, Изд-во “Наука”.
25. Руденко, Сергей, И. (1962). *Культура хунну и Ноинулинские курганы*. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР.
26. Смирнов, Яков, И. (1909). *Восточное серебро. Атлас древней серебряной и золотой посуды восточного происхождения, найденной преимущественно в пределах Российской империи*. СПб: Издание Имп. Археологической Комиссии ко дню 50-летия её деятельности.
27. Таскин, Всеволод, С. (1968). *Материалы по истории сюнну (по китайским источникам)*. [Выпуск первый]. Москва: Наука.
28. Усеев, Нурдин. (2022). “Кыргыз кагандыгы (VII-IX кк.) жазма эстеликтеринде кыргыздардын бир аты, күмүл этноними”. Международная научно-практическая конференция “*Политогенез и культурогенез средневекового Кыргызстана и сопредельных стран, новые взгляды и перспективы изучения*” посвященная памяти известного кыргызского востоковеда Омуркула Караева (1930–2002), 17 ноября, 2022 г, Бишкек.
29. Alan, Sümeýra. (2020). “Dīvānu Lugāti’t-Türk’te yer alan kumaş terimleri ve kelime kökenleri üzerine bir değerlendirme”. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*. Sayı, 20 (Eylül), 23-42. <https://doi.org/10.29000/rumelide.791077>.
30. Allport, Gordon.W. (1961). *Pattern and growth in personality*. New York: Holt, Reinhart & Winston.
31. Amanoğlu, Ebülfez. (2000). “Divanü Lûgat-it-Türk’deki Kişi Adları Üzerine.” *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. Sayı 15, 5-13. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/32693>.
32. Arat, Reşid Rahmeti. (1947). *Kutadgu Bilig*. I. Metin. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
33. Atalay, Besim. (1985). *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi*. Cilt I. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
34. Atalay, Besim. (1985). *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi*. Cilt II. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
35. Atalay, Besim. (1985). *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi*. Cilt III. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
36. Atalay, Besim. (1935). *Türk Büyükleri veya Türk Adları*. İkinci Basım. İstanbul: Devlet Basımevi.

37. Clauson, Sir Gerard. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
38. Dankoff, Robert [with James Kelly]. (1982). *Mahmūd al-Kāšyarī Compendium of The Turkic Dialects (Dīvānu Luyāt at-Turk)*. T.I. Harvard University Printing Press.
39. Dankoff, Robert [with James Kelly]. (1984). *Mahmūd al-Kāšyarī Compendium of The Turkic Dialects (Dīvānu Luyāt at-Turk)*. T. II. Harvard University Printing Press.
40. Dankoff, Robert [with James Kelly]. (1985). *Mahmūd al-Kāšyarī Compendium of The Turkic Dialects (Dīvānu Luyāt at-Turk)*. T. III. Harvard University Printing Press.
41. Donuk, Abdülkadir. (1988). *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
42. Genç, Reşat. (1997). *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*. Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
43. Güngör, Harun. (1994). “Uygur Kağan Ünvanlarında Kün ve Ay Teñri Kavramlarının Kullanılışı”. *XI. Türk Tarih Kongresi – Ankara, 5-9 Eylül 1990*. Kongreye Sunulan Bildiriler. II, 511-517 ss. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
44. Hansen, Valerie. (2012). *The Silk Road, A New History*. New York: Oxford University Press.
45. Ögel, Bahaeddin. (1978). *Türk Kültür Tarihine Giriş. V. Türklerde Giyecek ve Süslenme (Göktürklerden Osmanlılara)*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
46. Özcan, Abdülkadir. (1997). “Hatun”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Cilt. 16, s. 499—500. İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi,
47. Rasonyi, Laszlo. (1963). “Türklükte Kadın Adları.” *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*. Cilt. 11, ss. 63-87. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/belleten/issue/38262/442516>.
48. Rasonyi, Laszlo, жана Baski Imre. (2007). *Onomasticon Turcicum, Turkic Personal Names, Parts I-II*. Indiana University: Denis Sinor Institute for Inner Asian Studies.
49. Tekin, Talat. (1998). *Orhon Yazıtları. Kül Tigin, Bilge Kagan, Tunyukuk*. İstanbul: Simurg.
50. Zieme, Peter. (1997). ‘Silk’ and ‘Wad’ in Old Turkish Terminology. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7, ss.149-155.

Интернеттен алынган маалыматтар

1. Республиканын көп балалуу энелерин “Баатыр эне” ордени менен сыйлоо жөнүндө <https://cbd.minjust.gov.kg/5-5431/edition/491915/kg> (колдонулган күнү: 20.08.2024)
2. Өзүңүздү тизмеден тактаңыз https://tizme.gov.kg/view/public/tik_list_public_regional.xhtml (колдонулган күнү: 20.08.2024)